

DİLDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT FORMALARI

Müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür bu elmin “əsl obyektinin” nədən ibarət olduğuna aydınlıq gətirəndən sonra meydana çıxan müxtəlif dilçilik cərəyanları dilin mahiyyəti haqqında daha adekvat mülahizələrin yürüdülməsi imkanı qazandı. Məlum oldu ki, “əslində, dil ona görə yaranır ki, təfəkkürü formalaşdırıb ifadə etməklə insanlar arasında (cəmiyyətdə) ünsiyyəti (fikir mübadiləsini) həyata keçirsin. Ona görə də dil haqqındakı elm, tamamilə doğru olaraq, öz predmetinə iki funksiya aid edir ki, onlardan biri ekspressiv, digəri isə kommunikativ funksiyadır” [2, s. 78].

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dilin bu çox mühüm funksiyası (kommunikativ funksiya) insanın insana və ya insanlara müraciətində bilavasitə təzahür edir. Xüsusilə o baxımdan ki, danışanın (adresantın) verəcəyi, sözün geniş mənasında, informasiyanın bu və ya digər dərəcədə dəqiq ünvanı, yəni dinləyən (adresat) olmalıdır. Və təbii ki, informasiya mübadiləsi prosesində adresat adresanta, yaxud əksinə keçə bilər, lakin nə adresat, nə də adresant öz funksiyasını ona görə dəyişə bilməz ki, danışanın (müraciət edənin) dinləyən (müraciət olunan), yaxud əksinə, mövqeyinə keçməsi informasiya mübadiləsinin strukturuna təsir göstərmir.

Müraciət edənin qarşısında həmişə müraciət olunan vardır. Ünsiyyət prosesində birincinin aktivliyi ən müxtəlif formalarda ortaya çıxır. Onlardan biri də müraciət olunanın diqqət mərkəzində saxlanması, verilən informasiyanı mümkün qədər effektiv qəbul etməsi üçün onun müəyyən aurada saxlanmasıdır.

Dilin funksional baxımdan öyrənilməsi sahəsində tarixi xidmətləri olan Praqa dilçilik dərnəyinin “Tezislər”ində göstərilir ki, “insan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla yanaşı, dil məqsədyönlü istiqamətliliyə malikdir. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın ən dəqiq müəyyən olunan ən adi məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də lingvistik təhlil funksional baxımdan yaşamaq lazım gəlir. Bu baxımdan dil hansısa müəyyən məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir” [1, s. 156].

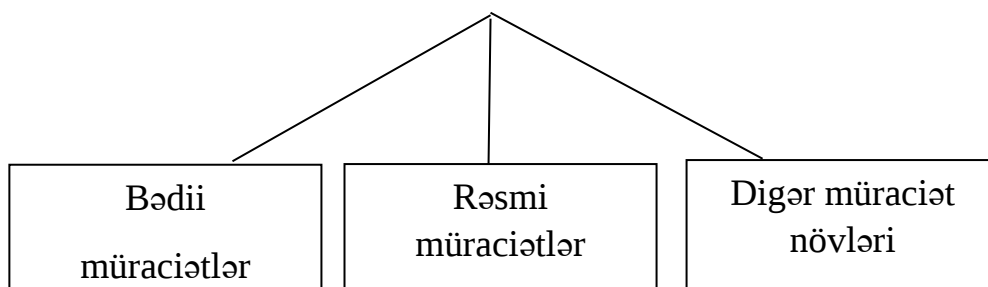
Hər bir dildə müraciət texnologiyalarının bütöv bir sistemi mövcuddur ki, həmin dildə danışan xalqın tarix səhnəsinə çıxdığı ilk dövrlərdən başlayaraq ictimai- siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, dil-ünsiyyət mədəniyyətinin zənginləşməsi ilə daha da təkmilləşmiş, diferensial keyfiyyətlər qazanmışdır. Müşahidələr göstərir ki, tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq dünya dillərində müraciətlərin üç növü xüsusilə geniş yayılmışdır:

- 1) məişət və ya adi ünsiyyət müraciətləri;
- 2) bədii müraciətlər və ya bədii xitablar;
- 3) rəsmi müraciətlər.

Bu əsas müraciət növlərindən başqa əksər dillərdə a) dini-mistik, b) pedaqoji, c) texniki və s. müraciət üsul, yaxud formaları da özünü göstərir. Müraciət texnologiyalarının sözügedən diferensiasiyası nə qədər ekstralingvistik səbəblərdən irəli gəlsə də, nəticə etibarilə, dildə gerçəkləşərək müvafiq etiket sferaları təqdim edir.

Gündəlik həyatda çox tez- tez istifadə olunan məişət. yaxud adi ünsiyyət müraciəti etiketləri müraciətin bütün digər növlərinin özünəməxsus etiketlər sferasının təşəkkülündə həmişə törədici mənbə kimi çıxış etmişdir ki, bu, ilk növbədə, məişət müraciətlərində həm bədii, həm rəsmi, həm də digər müraciət növlərinin ilkin elementlərinin və ya rüşeymlərinin möhkəm dayaqlara malik olmasında təzahür edir. Odur ki, belə bir sxem özünü doğruldur:

Məişət müraciətləri
--

Dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində məişət müraciətlərindən sonra ən çox inkişaf edən bədii müraciətlərdir. Ona görə də həmin müraciət formaları istər dilçilikdə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda diqqəti xüsusilə cəlb etmiş, ən müxtəlif (məzmun, forma, funksiya və s.) baxımlardan hərtərəfli araşdırmaların predmeti olmuşdur.

Əlbəttə, bədii müraciət, başqa sözlə, bədii xitab qəlibləşmiş etiket standartlarına malik deyil. Burada fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti, ideya-estetik prinsiplər hökm edir və tələb olunan “standartlılıq” müraciətin obrazlılığının mükəmməlliyində meydana çıxır. Ona görə də bədii müraciət hadisələri etiket yox, bir qayda olaraq, poetik fiqur hesab edilir. Rəsmi müraciətlərə gəldikdə isə, bədii müraciətlərdən onunla fərqlənir ki, heç bir obrazlılığa, fərdi yaradıcılıq stilizasiyalarına imkan verməyib, cəmiyyətin qəbul etdiyi stabil ifadə modellərinə əsaslanır. Birinci halda funksional kontekst bədii, ikinci halda isə rəsmi və ya rəsmi-inzibati üslubdur.

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, Amerika strukturalisti, etnolinqvist Eduard Sepir dildə “struktur”la yanaşı “funksiya”ya da böyük önəm vermiş, dilin simvol funksiyası barədə ayrıca təlim yaratmışdır ki, həmin təlim əsasında sonralar koqnitiv funksiya anlayışı, ümumiyyətlə koqnitiv dilçilik meydana çıxıb inkişaf etmişdir” [2, s. 79]. Onun təlimində ən mühüm məqamlardan biri “təfəkkürdən dilə sirayət edən mentallıq, etnoqrafik xüsusiyyətlər sayıla bilər ki, E.Sepirin fikrincə, məhz həmin xüsusiyyətlər dilin öz kommunikativ funksiyasını həyata keçirməsinə o baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu və ya digər etnik mədəniyyətin xarakteri dil simvolundan (işarəsindən) ayrılmazdır” [2, s. 79].

Bununla belə, nə qədər mental motivlərə malik olsa, nə qədər etnoqrafik- milli rəngarəngliklər daşısa da, dil işarələrinin və ya simvollarının “alt qatı”nda ümumən insan dilinin (təfəkkürünün) ümumbəşəri anlayış modellərinə tabedir ki, istər dil nəzəriyyəçiləri, istərsə də filosoflar (idrak nəzəriyyəçiləri, məntiqçilər və b.) bu barədə, prinsip etibarilə, eyni düşüncədədirlər (məsələyə münasibətin geniş təhlili barədə bax: 3).

Rəsmi müraciət etiketləri dünyanın inkişaf etmiş dillərinin, demək olar ki, hamısı üçün məzmunca ümumi, yaxud universaldır. Məsələn, son dövrdə müxtəlif xarakterli (siyasi, ictimai, mədəni və s.) məclislərdə ən çox işlənən *Xanımlar və cənablar!* etiketi (rusca: *Дамы и господа!*; ingiliscə: *Ladies and Gentlemen!*) bu cür universallığın ən səciyyəvi faktı sayıla bilər. Yaxud *Əziz dostlar!* (rusca: *Дорогие друзья!*; ingiliscə: *Dear friends!*) və s.

Rəsmi müraciət etiketlərinin universalizmə meyilliliyi bir sıra səbəblərdən irəli gəlir ki, fikrimizcə, onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- a) rəsmi münasibətlərin bütün mədəni xalqlarda tipoloji ümumiliyi;
- b) xalqlar arasındakı mədəni kontaktların rəsmi münasibət modellərini vahid məcraya gətirməsi;
- c) dünyada gedən qloballaşma prosesinin hər sahətə olduğu kimi, rəsmi müraciət texnologiyalarına da öz təsirini göstərməsi.

Əlbəttə, XX əsr boyu biz hər üç səbəbin getdikcə daha ardıcıl şəkildə sıx qarşılıqlı əlaqədə təzahür etdiyini, hətta demək olar ki, eyni bir hadisə- prosesin üzvi tərkib hissəsinə çevrildiyini görürük. E. Sepir vaxtilə yazırdı:

“Təsinin nə məxsusi leksik, nə də sözün adı mənasında formal olan növlərindən biri indiyəcən kifayət qədər diqqəti cəlb etməmişdir: bu, semantik modelin (meaning pattern) təsiridir.

Müasir Avropa mədəniyyəti üçün, məsələn, diqqətəlayiqdir ki, müəyyən ideyaların verilməsinə xidmət edən ifadələr dildən- dilə fəvqəladə şəkildə fərqlənə bilər, lakin onların mənalılarının həcmi oxşarlığa can atır, belə ki, bir dilin leksikası çox hallarda özünü başqa dilin leksikasının psixoloji və mədəni tərcüməsi kimi təqdim edir” [1, s. 268].

Şərqlə Qərb arasında mədəni kontaktların güclənməsinin nəticəsidir ki, belə bir “psixoloji və mədəni tərcümə” təəssürat- effekti son dövrlərdə Qərb və Şərq dillərinin münasibətində də özünü göstərir. Xüsusilə o baxımdan ki, inkişaf etmiş Şərq dillərində çoxlu sayda Şərq- Qərb leksik- terminoloji paralelizmləri meydana çıxmışdır. Doğrudur, rəsmi müraciət etiketləri adi leksik- terminoloji vahidlərdən xüsusi stilistik funksiyası etibarilə fərqlənir, lakin haqqında söhbət gedən paralelizm müəyyən səviyyədə həmin dil vahidlərini də əhatə etməkdədir.

Müşahidələr göstərir ki, nəinki müasir rəsmi müraciət etiketləri, hətta tarixi- ekzotik dəyər daşıyan, məsələn, *Əlahəzrət! Ülyahəzrət! Zati- aliləri!* kimi klassik formalar belə bu gün xüsusən beynəlxalq münasibətlərdə müvafiq dillərdəki ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılır.

Rəsmi müraciət etiketlərinin müxtəlif növlərini fərqləndirmək mümkündür ki, onların bu cür diferensiallığının əsasında işləndikləri nitq şəraitlərinin tipoloji səciyyəvilikləri dayanır: məsələn, deyək ki, beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan etiketlər rəsmi- işgüzar üslubda işlənir, yaxud dövlət başçısının iştirak etdiyi ölkədaxili məclislərdə işlədilən rəsmi müraciət formaları parlament iclaslarından fərqlənir.

Bununla belə, rəsmi müraciət etiketlərinin bütün mövcud növlərini kəskin şəkildə fərqləndirməklə tam dəqiq təsmif etmək ona görə çətinliklidir ki, müvafiq nitq şəraitlərinin tipoloji səviyyələri, adətən, bir- biri ilə kəsişir. Xüsusilə müasir dövrdə demokratizmin inkişafı, insan hüquqlarına hörmət rəsmi münasibətlərə də sirayət edir, ona görə ən ali məclislərdə də *Xanımlar və cənablar!* kimi kifayət qədər rəsmi modelə yanaşı, *Əziz dostlar! Əziz bacılar və qardaşlar! Hörmətli qonaqlar!* və s. məişət mənşəli müraciət formalarının çox tez- tez işlənməsinə gətirib çıxarır.

Lakin fikrimizcə, nə qədər şərti olsa da, rəsmi müraciət etiketlərinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək mümkündür:

- 1) yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində işlənən müraciət etiketləri;
- 2) rəsmi- işgüzar münasibətlərdə işlənən müraciət etiketləri;
- 3) beynəlxalq münasibətlərdə işlənən müraciət etiketləri və s.

Yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində (qurultaylar, Prezident səviyyəsində keçirilən ölkədaxili tədbirlər, parlament iclasları və s.) işlənən etiketlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: *Möhtərəm cənab Prezident! Hörmətli cənab Sədr! Hörmətli cənab Baş nazir! Hörmətli hökumət üzvləri! Hörmətli deputatlar!* və s.

Rəsmi- işgüzar münasibətlərdə (idarə və təşkilatlarda keçirilən toplantılarda, dövlət qurumlarının yazışmalarında, vətəndaşların müxtəlif hakimiyyət orqanlarına müraciətlərində və s.) bu etiketlərdən istifadə edilməkdədir: *Hörmətli cənab nazir! Hörmətli komitə sədri! Cənab sədr! Hörmətli direktor! Əziz həmkarlar! Hörmətli tədbir iştirakçıları! Hörmətli... müəllim! və s.*

Beynəlxalq münasibətlərdə (dövlət və hökumət başçılarının məkublaşmaları, beynəlxalq görüşlər, diplomatik yazışmalar və s.) işlənən müraciət etiketlərinə gəldikdə isə, buraya aşağıdakılar daxildir: *Əlahəzrət! Zati- aliləri! Cənab Prezident! Cənab Baş nazir! Əziz dost! Əziz qardaşım! Hörmətli İlham Heydər oğlu! Hörmətli Vladimir Vladimiroviç! Cənab səfir! və s.*

Rəsmi müraciət etiketləri bütün dil hadisələri kimi, işarəvi (semiotik) təbiətə malik olduğundan onların xarakterini daha dərinlən aydınlaşdırmaq üçün hadisəyə a) həm semantik, b) həm sintaktik, c) həm də pragmatik baxımdan yanaşmaq tələb olunur.

Rəsmi müraciət etiketlərinin semantikasi.

Rəsmi müraciət etiketləri, bir qayda olaraq, adi ümumişlək sözlərdən (*hörmətli, əziz, dost, qardaş, bacı, iştirakçı, həmkar, qonaq, vətəndaş, müəllim* və s.), rəsmi- inzibati yük daşıyan titullardan (*Prezident, Baş nazir, Sədr, nazir, Baş katib, direktor* və s.), eləcə də *cənab, xanım* kimi qəlibləşmiş xüsusi ehtiram bildirən leksik vahidlərdən yaranır. Lakin həmin sözlərin məhz müraciət etiketləri olaraq işlənməsi onların semantik strukturuna özünəməxsus funksional təsir göstərməklə spesifik məna modeli əmələ gətirir ki, bunun da nəticəsində ilk növbədə ümumişlək sözlər yenidən motivləşmiş olur. Belə ki, məsələn, *dost, qardaş, bacı* kimi məişət məzmunlu leksikon ictimai, siyasi, ideoloji, hətta diplomatik münasibətlər sferasına daxil edilir.

Rəsmi müraciət etiketlərinin sintaktikasi.

Rəsmi müraciət etiketləri ümumən birinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna (təyin edən + təyin olunan) malikdir; məsələn: *Cənab Prezident! Cənab Sədr! Xanım Sədr! Əziz dostlar! Hörmətli qonaqlar!* və s.

Bir sıra hallarda həmin struktur həcmcə genişlənir: *Möhtərəm cənab Prezident! Hörmətli cənab Sədr! Hörmətli xanım sədr!* və s. Yeni təyin hesabına bu cür struktur genişlənməsi *cənab* və *xanım* sözlərinin

bilavasitə təyinlik funksiyasının ikinci plana keçməsi ilə əlaqədardır ki, nəticədə daha funksional xarakterli təyinə ehtiyac hiss olunur. Lakin müşahidələr göstərir ki, bəzi məqamlarda həmcins təyinlərə də müraciət edilir: *Əziz və hörmətli dostlar! Əziz və hörmətli qonaqlar! Əziz və hörmətli qurultay nümayəndələri!* və s. Əlbəttə, bu cür müraciət etikətləri müvafiq universal müraciət texnologiyaları baxımından özünü doğrultmur və mövcud təyinlərdən biri ilə kifayətlənmək lazım gəlir.

Rəsmi müraciət etikətlərinin pragmatikası.

Rəsmi müraciət etikətləri nə qədər universal standartlılıq nümayiş etdirsə də, ondan istifadə edən adresantla onun istiqamətləndirdiyi adresat arasındakı münasibətdən asılı olaraq, müəyyən stilistik (subyektiv) çalar kəsb edə bilər. Bu özünü hətta ən çox rəsmiyyət tələb edən beynəlxalq münasibətlər sferasında da göstərir. Məsələn, dövlət başçılarının müraciət mübadilələrində aparıcı forma *Cənab Prezident*, yaxud *Hörmətli cənab Prezident* olduğu halda, bəzən bu, *Əziz dost! Əziz qardaşım! Əziz dostum və qardaşım! Dost və qardaş ölkənin hörmətli dövlət başçısı!* və s. müraciət etikətlərilə əvəz edilir. Xüsusi yaxın münasibətlərin ifadəsi olan belə etiket formaları Şərq diplomatik mədəniyyəti üçün daha önəmli olmaqla kifayət qədər zəngin ənənələrə də malikdir.

Göründüyü kimi, rəsmi müraciət etikətlərinin pragmatikası onların qrammatik quruluşuna, ümumən sintaktikasına müəyyən təsir göstərir və burada maraqlı məqamlardan biri müraciət edən (adresantın) subyektiv mövqeyinin fəallaşmasıdır ki, ilk növbədə mənsubiyyət əlamətlərilə (dost+um, qardaş+ım və s.) əsk olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 320 s.
2. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
3. Filizok R. Anlam analizine giriş. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2001, 160 s.

Aytən Arif qızı Hüseynova

Dildə rəsmi müraciət formaları

Xülasə

Dilə ünsiyyət vasitəsi kimi baxarkən ən çox diqqəti cəlb edən məqam onun adresantla adresat arasındakı məlumat daşıyıcılığı funksiyasıdır ki, burada müraciət aspekti mühüm yer tutur.

Məqalədə müraciət texnologiyalarından bəhs edilərkən onların əsasında məişət müraciətlərinin dayanması şərti ilə müxtəlif növləri fərqləndirilir: 1) bədii müraciətlər, 2) rəsmi müraciətlər, 3) digər (dini-mistik, pedaqoji, texniki və s.). Xüsusi etiket sistemi olan rəsmi müraciətlər, əsasən, üç növə ayrılır:

- 1) yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində işlənənlər;
- 2) rəsmi- işgüzar münasibətlərdə işlənənlər;
- 3) beynəlxalq münasibətlərdə işlənənlər.

Məqalədə həmin müraciət etikətlərinin semantik, sintaktik və pragmatik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: müraciət texnologiyaları, bədii müraciətlər, rəsmi müraciətlər, müraciət etiketi, məlumat daşıyıcılığı funksiya.

Айтен Ариф гызы Гусейнова

Официальные речевые формы в языке

Резюме

При изучении языка как средства коммуникации привлекает внимание функция передачи информации между адресатами, при этом аспект обращения играет важную роль.

В статье при изучении речевых технологий выделяются разные типы обращений, в частности бытовых обращений: 1) художественные обращения, 2) официальные обращения, 3) иные (религиозно-мистические, педагогические, технические и т.д.). Официальные обращения, имеющие особую систему этикета в основном делятся на три типа:

- 1) предназначенные для использования в высших государственных или правительственных собраниях;
- 2) предназначенные для использования в официально-деловых отношениях;

3) предназначенные для использования в международных отношениях.

В статье рассматриваются семантические, синтаксические и прагматические особенности этих речевых обращений.

Ключевые слова: речевые технологии, художественные обращения, официальные обращения, этикет обращения, функция передачи информации

Aytan Arif gizi Huseynova

Official speech forms in the language

Summary

When studying language as a means of communication, attention is drawn to the function of transferring information between addressees, while the aspect of the address plays an important role.

In the article, when studying speech technologies, different types of appeals are distinguished, in particular, everyday appeals: 1) artistic appeals, 2) official appeals, 3) others (religious-mystical, pedagogical, technical, etc.). Official appeals with a special system of etiquette are mainly divided into three types:

- 1) intended for use in the highest state or government assemblies;
- 2) intended for use in official business relations;
- 3) intended for use in international relations.

The article discusses the semantic, syntactic and pragmatic features of these speech calls.

Key words: speech technologies, artistic addresses, official addresses, etiquette of address, information transfer function.